

Ideologinių takoskyrų raiška parlamentinių Lietuvos partijų Seimo rinkimų programose 1992-2004 metais

Straipsnio tema yra viena iš klasikinių politologinių temų. Politinių partijų analizei Lietuvos politologinėje literatūroje yra skirta nemažai tekstų, tačiau politinių partijų analizė yra visada aktuali. Straipsnyje pristatoma teorinė ideologinių takoskyrų samprata. Apibrėžiami šešių ideologinių takoskyrų pagrindiniai bruožai, kuriais remiantis analizuojamos parlamentinių Lietuvos partijų 1992-2004 m. Seimo rinkimų programų nuostatos, atitinkančios pasirinktus kriterijus. Straipsnyje nustatoma ideologinių takoskyrų raiška parlamentinių Lietuvos partijų 1992-2004 m. Seimo rinkimų programose.

Almantas KIVERIS

Vytauto Didžiojo universiteto, PMDI,

Diplomatijos ir tarptautinių santykių I kurso magistrantas

El. paštas: Almantas_Kiveris@fc.vdu.lt

ĮVADAS

Partijų ideologinės orientacijos yra viena iš pagrindinių partijas ir partinę sistemą apibrėžiančių charakteristikų. Labiausiai paplitęs šių orientacijų tyrimo metodas yra partijų programų, kaip oficialios partijos politikos išraiškos, analizė.

Programiniuose dokumentuose partijos išreiškia ne tiek individualius kiekvienai partijai būdingus teiginius, kiek ideologines takoskyras. Takoskyra, kuri mokslinėje literatūroje anglų kalba vadinama "cleavage", reikšmę partijų analizei pervertinti sunku. Kaip pastebi Giovanni Sartori, nėra savaime suprantama, kad kiekviena socialinė takoskyra bus išreikšta partinėje sistemoje jau kaip ideologinė takoskyra¹. Šiame straipsnyje tiriamos ideologinės takoskyros.

IDEOLOGINIŲ TAKOSKYRŲ SAMPRATA

Kaip galima nustatyti partinės sistemos ideologines dimensijas? Kaip teigia Joseph LaPalombara, „tam tikrą nuovoką apie partijos kolektyvinę ideologiją galima susidaryti žvelgiant į partijos įstatus, praktines programas, konkrečius programinius teiginius, partijų suvažiavimus ir partijos lyderių kalbas“². Pasak Arend Lijphart, ideologijos ir programos turi būti atskirtos nuo rinkėjų charakteristikų. Pavyzdžiui, faktas, kad partija gauna nepaprastai stiprią paramą iš katalikų rinkėjų, nepadaro jos Katalikų partija ir neparodo, kad religija yra svarbi dimensija partinėje sistemoje³.

Kitas dalykas, ideologijų analizė turi apimti tas partijas, kurias G.Sartori vadina „relevantinėmis“: politinė partija, kuri dažnai dalyvauja kabinetuose ir yra plačiai pripažįstama kaip priimtina koalicijos partnerė⁴. Kad partijų pasirinkimas nebūtų subjektyvus, analizuotos tik tų partijų programos, kurios Seimo rinkimuose daugiamandatėje apygardoje peržengė 5 proc. (1992 m. – 4 proc.) barjerą arba 7 proc. barjerą (koalicijos).

Partijos, savo programose akcentuodamos vieną ar kitą socialinę problemą, nurodo jų sprendimo būdus, išplaukiančius iš jų ideologinės orientacijos. Kertinės problemos yra partijų skiriamieji matmenys (*issue dimensions*), vartojant A.Lijphart terminologiją. Skiriamosios dimensijos nurodo partijų pasiskirstymo partinėse sistemose pagrindus, t.y. – jų konkurencijos ašis, pagal kurias struktūruota partinė sistema⁵.

Seymour Martin Lipset ir Stein Rokkan⁶ nustatė, kad partinių sistemų konfigūraciją lemia socialiniai veiksniai. Jie išskyrė keturias socialines takoskyras, kurios tapo partinių sistemų pagrindu Vakaruose: centro – periferijos, valstybės – bažnyčios, kaimo – pramonės, savininkų – darbininkų. Kai socialinės takoskyros prarado aktualumą, rinkėjams didesnę įtaką pradėjo daryti politizuotos problemos. A.Lijphart susiejo senas S.M.Lipset ir S.Rokkan takoskyras su naujomis vertybinėmis orientacijomis. A.Lijphart išskyrė 7 ideologines takoskyras: 1) socioekonominę, 2) religinę, 3) kultūrinę – etninę, 4) miesto – kaimo, 5) paramos

režimui, 6) užsienio politikos, 7) postmaterialistinę – materialistinę⁷.

Pirmos šešios dimensijos atitinka takoskyras, pateikiamas ir daugelio kitų autorių. Prie šių dimensijų A.Lijphart pridėjo pasidalijimą tarp “materialistų” ir “postmaterialistų”. Paramos režimui dimensijos raiška pasitaiko demokratijose, kuriose yra partijų, oponuojančių demokratiniam režimui. Kadangi Lietuvoje nėra relevantinės partijos, besipriešinančios režimui, ši takoskyra straipsnyje plačiau nenagrinėjama.

Socioekonominė dimensija. Robert Harmel ir Kenneth Janda pateikia pagrindinius dimensijos komponentus ideologijoje: 1) valstybinė *versus* privati nuosavybė, 2) valstybinis reguliavimas *versus* silpnas ekonominis reguliavimas, 3) turtinųjų pajamų perskirstymas neturtingiesiems *versus* paprastas perskirstymas, 4) valstybės socialinių programų plėtimas *versus* siaurinimas⁸. Šios opozicijos leidžia atskirti kairiuosius nuo dešiniųjų (atitinkamai pirmos ir antros priešinio pozicijos). Kita vertus, pirmąsias tris R.Harmel ir K.Janda kairiąsias pozicijas Ronald Inglehart traktuoja klasikinės kairiosios ekonominės politikos esme⁹. Antrosios R.Harmel ir K.Janda dešinėsios nuostatos išraiškomis, pagal Donatella Campus, yra laisvasis verslas, privati ekonominė iniciatyva, kairiosiomis nuostatomis - kontroliuojama ekonomika ar protekcionizmas¹⁰. Klasikinės priemonės įgyvendinti vienas kitam prieštaraujančius trečiuosius R.Harmel ir K.Janda teiginius yra atitinkamai progresyviniai *versus* regresyviniai mokesčiai.

Religinė dimensija. Dvi oponuojančios pozicijos takoskyroje galėtų būti nesitapatinimas *versus* tapatinimasis su religinėmis vertybėmis. Iš kitos pusės, klerikalinės ir sekuliarinės partijos kartais yra susiskaldžiusios dėl valstybės ir bažnyčios atskyrimo ar neatskyrimo. Konkrečiai šiuo aspektu priešinimas pasireiškia dėl privilegijuotos padėties bažnyčiai (nuosavybės ir kt. klausimai) pripažinimo *versus* nepripažinimo arba privalomų *versus* neprivalomų religinių pamokų švietimo įstaigose. Atsiranda takoskyra dėl A.Lijphart išskiriamų moralinių vertybių ir problemų,

tokių kaip abortai¹¹.

Kultūrinė – etninė dimensija. S.M.Lipset ir S.Rokkan kalba apie priešinį tarp dominuojančios kultūros ir pajungtosios kultūros, kitaip tariant - tarp pagrindinės valstybę užimančios kultūros ir etninių, religinių, kalbinių mažumų kultūros¹². Kitą aspektą, kuriuo galima analizuoti takoskyrą, siūlo Mindaugas Jurkynas: ši takoskyra gali išreikšti opoziciją tarp kosmopolitizmo ir kultūrinio nacionalizmo¹³.

Miesto – kaimo dimensija. Takoskyrą išreiškia bendriausias kaimo kaip išskirtinės *versus* neišskirtinės ekonomikos dalies vertinimas, pasisakymas už socialinės infrastruktūros kaime (mokyklos, medicinos punktai, visuomeninis transportas, kultūros įstaigos) išsaugojimą / naikinimą. Tokie priešiniai kaip tam tikras vertinimo kriterijus pasirinktai todėl, kad kaimo statuso suvokimas ar požiūris į socialinę infrastruktūrą parodo, ar yra bendriausiai ginami kaimo interesai.

Užsienio politikos dimensija. Kaip takoskyros aspektą Vakarų Europos partinėse sistemose A.Lijphart išskyrė pasisakymą už bendradarbiavimą *versus* nebendradarbiavimą su komunistinio bloko valstybėmis¹⁴. Tačiau žlugus komunistiniams režimams Rytų Europoje, takoskyros pasikeitė.

Pagrindinis aspektas, kuriuo remiantis galima analizuoti dimensiją, yra partijų teigiamas *versus* neigiamas požiūris į euroatlantinę integraciją. Kitas šią takoskyrą išreiškiantis aspektas yra bendradarbiavimo *versus* nebendradarbiavimo su NVS šalimis nuostatų iškėlimas.

Postmaterialistinė - materialistinė dimensija. Iškilęs lyčių lygybės, aplinkosaugos sureikšminimas atitinka vertybių, kurias R.Inglehart apibrėžia kaip "postmaterializmas", rinkinį¹⁵. Materialistinėmis vertybėmis laikytinos tiesiog postmaterialistinei pozicijai priešingos vertybės: aplinkosaugos ar lyčių lygybės ignoravimas.

Socioekonominė dimensija. Sąjūdžio koalicijos programoje pabrėžiamas privataus sektoriaus laipsniškas plėtimas, daug dėmesio skiriama privatizacijos problemai¹⁶ (pirmieji du R.Harmel ir K.Janda teiginiai). Už privatizavimą pasisako ir LDDP, tačiau nebeatodairiškai. Parodoma, kad valdžia būtų linkusi reguliuoti privatizavimo procesą¹⁷. Privatizacijos plėtimą aiškiai įvardija LKDP. Tačiau krikščionys demokratai taip pat išskiria ir neprivatizuotinas ūkio šakas. LSDP abejoja laisvos rinkos galimybėmis kai kuriose srityse (transportas, energijos gamyba ir t.t.)¹⁸.

Kai dėl trečiojo R.Harmel ir K.Janda teiginio dėl persikirstymo iš turtingųjų neturtingiesiems, LDDP ir LSDP pasisako už progresyvinius mokesčius¹⁹. LKDP siūloma pirmiausia palanki verslui mokesčių sistema²⁰ atitinka dešiniąją poziciją.

Kalbant apie ketvirtąjį R.Harmel ir K.Janda teiginį Sąjūdžio koalicija suprato, kad pavojai, kylantys iš valstybės funkcijų plėtimosi, yra mažesni nei reakcija, kylanti iš socialiai nepatenkintų sluoksnių. Akivaizdus takoskyros pavyzdys - LDDP siūlymas socialinės apsaugos problemas spręsti pasitelkiant privatizavimo proceso koregavimą. Teigiama, kad 10-15 proc. privatizuojamų įmonių akcijų būtų skirtos specialiam socialinės apsaugos fondui sudaryti²¹. Savanoriško draudimo skatinimas akcentuojamas LKDP programoje. Tačiau pasisakoma ir už valstybinės socialinės paramos plėtimą – lengvatinėmis sąlygomis kredituojamų namų ir butų statybą²². LSDP siekia parodyti, jog yra visų visuomenės sluoksnių gynėja. Kiekvieną iš socialinių grupių išskiria kaip svarbią ir siūlo įvairiausias socialinės apsaugos formas²³.

Sąjūdžio koalicijos ir LKDP programų nuostatos nesudaro valstybinių socialinės apsaugos programų plėtimo sistemos. Tokių programų plėtimas LSDP programoje yra akivaizdus bei parodo egzistavusį takoskyros aspektą tarp šios programos ir iš dalies LDDP programos, iš vienos pusės, ir Sąjūdžio koalicijos bei LKDP programų, iš kitos pusės.

Religinė dimensija. LKDP išskiria krikščioniškosios pasaulėžiūros ir dorovės, t. y. religinių vertybių, akcentavimą. Deklaruoja-

mas Bažnyčios teisių restitucijos akto įgyvendinimas. Pažymima, kad mokykloje asmenybių ugdymas turi remtis krikščioniškomis tradicijomis bei vertybėmis. Tai - valstybės ir bažnyčios neatskyrimo aspektai, dažnai minimi LKDP programoje. Gyvybės apsauga nuo jos pradžios iki natūralios mirties – A.Lijphart iškeliamas klausimas, esantis šioje programoje²⁴.

Sąjūdžio koalicija išskiria religines vertybes – krikščioniškąsias moralės normas²⁵. LSDP iškelia kardinaliai priešingą *religinės* takoskyros aspektą nei LKDP. Prieštaraujama LKDP siūlomoms privalomoms tikybos ar etikos pamokoms akcentuojant, kad jos negali atstoti pasaulėžiūrinio ugdymo.²⁶ Nors gvildendama įvairias problemas, LSDP tvirtina, kad “visa tai <...> pamina krikščioniškosios moralės normas”, tačiau tiesiogiai su religinėmis vertybėmis ši partija nesusitapatina. LDDP mini, jog “Lietuvai nepaprastai brangios ir reikalingos krikščioniškosios vertybės: atjauta, gailestingumas, dora”²⁷, tačiau akcentuoja bendražmogiškąsias vertybes, nesusitapatindama su krikščioniškąja morale.

Kultūrinė – etninė dimensija. LKDP lietuvių tautos kultūrą, kaip ir krikščioniškąją pasaulėžiūrą, laiko tradicine vertybe²⁸. Tai gi užimama kultūrinio nacionalizmo pozicija. LKDP pasisako už tautinių mažumų kultūros saugojimą, nors ir nekalba apie tiesioginį mažumų kultūros rėmimą. Apie etnines mažumas neužsimenama Sąjūdžio koalicijos programoje. Galima nujausti dominuojančios kultūros pozicijos vertybinį sureikšminimą. LSDP kritikuoja Sąjūdžio koalicijos vieningos tautinės idėjos nuostatą pabrėždama, kad etninių bendruomenių veikla tik turtina visuomenę²⁹. LDDP akcentuoja palankių sąlygų sudarymą nacionalinių mažumų saviraiškai. LSDP ir LDDP nuostatos parodo priešingumą tarp šių partijų - iš vienos pusės, ir Sąjūdžio koalicijos bei LKDP - iš kitos pusės, kosmopolitizmo / kultūrinio nacionalizmo aspektu.

Miesto – kaimo dimensija. Sąjūdžio koalicijos ir LKDP programose kaimo problemoms dėmesio neskiriama. LDDP ir LSDP užsimena apie kaime gyvenančių žmonių socialinę apsaugą, t.

y. pasisako už kaimo socialinės infrastruktūros išsaugojimą. Tarp keturių partijų egzistavo konsensusas ta prasme, kad nė viena partija nesiryžo neigti kaimo kaip išskirtinės ekonominės dalies statuso.

Užsienio politikos dimensija. LDDP pasisako už “subalansuotą mūsų valstybės Vakarų bei Rytų užsienio politiką”³⁰. Akcentuojama, kad spartinant Lietuvos integraciją į Vakarų Europą, reikia nuolat sekti, kad nebūtų nutraukti naudingi ryšiai su Rytų kaimynais³¹. LSDP programoje teigiama, kad “užsienio politikoje Rusija dar ilgą laiką užims ypatingą poziciją, todėl būtina naujai įvertinti ir formalizuoti tarpusavio santykius”³². Paminima, kad Lietuvai saugumo garantijas galėtų suteikti įsijungimas į jau egzistuojančias Europos saugumo struktūras, tokias kaip NATO. Tačiau abejojama jų noru suteikti realią pagalbą³³. Sąjūdžio koalicija pasisako už “Lietuvos ūkio išvadavimą iš vienpusės priklausomybės nuo Rytų žaliavų šaltinių bei rinkų”. Kalbama apie Lietuvos įsijungimą į Europos valstybių bendriją³⁴. LKDP akcentuoja, kad Lietuvai tikslinga orientuotis į Vakarų Europos saugumo struktūras. Bendradarbiavimas su Rytais nepabrėžiamas: “reikia siekti su Rytų kaimynais tokių santykių formų, kurios garantuotų ir stiprintų kaimynų suinteresuotumą Lietuvos nepriklausomybe”³⁵.

Postmaterialistinė - materialistinė dimensija. LSDP programoje pabrėžiama: “Gamtosauga svarbiau už ekonomiką”³⁶. Skatinamas ekologinės būklės gerinimas bei biotechnologijų įdiegimas. LSDP akcentuoja lyčių lygiateisiškumo principą bei moterų padėties visuomenėje bei šeimoje problemų sprendimą. LDDP programoje siūloma remti žaliųjų judėjimą. LKDP pažymi gamtos išteklių naudojimo klausimą. Sąjūdžio koalicija tokoskyros aspektams dėmesio beveik neskiria. Tad jei aplinkosaugai dėmesio skiria trys iš keturių partijų (LSDP išsiskiria jos sureikšminimu), tai kitas postmaterialistinės pozicijos elementas – lyčių lygybė – iškeltas tik LSDP programoje.

Socioekonominė dimensija. TS(LK) programoje akcentuojamas privataus sektoriaus plėtojimas, smulkaus bei vidutinio verslo skatinimas nustatant mokestines lengvatas. Todėl konservatoriai daug kalba apie privataus verslo skatinimo priemones³⁷. Ketinama taikyti griežtas antimonopolines ekonomines sankcijas. Tai yra susiję su vyriausybės ekonominės kontrolės didinimu. Tačiau TS(LK) labiau remia vyriausybės intervencionizmo į ekonomiką mažinimą³⁸. Taigi pasisakoma už dešiniąją poziciją antrajame R.Harmel ir K.Janda teiginyje dėl požiūrio į valstybės vaidmenį ekonomikoje. Kalbant apie trečiąjį R.Harmel ir K.Janda teiginį dėl požiūrio į persikirstymą iš turtingųjų neturtingiesiems, numatyta mažinti mokesčius visiems gyventojams vienodai.

LKDP siūlo įsteigti valstybinį gyventojų nuvertėjusių santaujų fondą bei į jį nukreipti 60 proc. lėšų, gaunamų privatizuojant už pinigų valstybės turtą³⁹. Vadinasi, numatoma didinti vyriausybės vaidmenį ekonomikoje. Krikščionys demokratai siūlo progresyvių fizinių asmenų mokesčio tarifus. Tiesa, skirtingai nei kairieji, LKDP akcentuoja "mažai uždirbančių asmenų realių pajamų padidinimą", o ne tai, kad "turtingesni turėtų mokėti daugiau". Visgi persikirstymo aspektu 1996 m. rinkimuose takoskyra tarp LKDP, LDDP ir LSDP beveik neegzistavo.

LDDP pasisako už ūkio stabilizaciją bei socialinės padėties gerinimą. Tad remiamas vyriausybės kišimosi į ekonomiką didinimas. Iš 1992 m. išliko nuostata "turtingesni turėtų mokėti daugiau"⁴⁰, t.y. progresyvių mokesčių įvedimas.

LSDP, kaip ir 1992 m. programoje, identišku teiginiu užsimenta apie progresyvių mokesčių įvedimą. Akcentuojamas mokesčių bazės išplėtimas bei geresnis jų surinkimas. Tad LSDP išskiria konkrečias vyriausybės ekonominės kontrolės didinimo priemones. Bendras šios partijos pasisakymas už vyriausybės intervencionizmo didinimą išryškėja iš to, kad "...būtina taikyti demokratinį indikatyvinį planavimą..."⁴¹.

Lietuvos centro sąjungos (LCS) nuomone, "<...> valstybė privalo palaipsniui atsakyti ūkinės veiklos, skirtos pelnui gauti,

visą valstybinį turtą, investuotą pelno siekiančiose įmonėse, būtina kuo greičiau privatizuoti⁴². Tad ši partija ketina mažinti valstybės funkcijų apimtį ir tuo pačiu sumažinti valstybės įsitraukimą į ekonomiką. LCS užima dešiniąją poziciją, numatydama mažinti mokesčius visoms gyventojų grupėms vienodai⁴³.

Galima teigti, kad privatizavimo klausimais (pirmasis R.Harmel ir K.Janda teiginys) visų penkių partijų pozicijos prieš 1996 m. rinkimus mažai skyrėsi. Šioje srityje įžiūrėti takoskyros beveik neįmanoma.

Kalbant apie ketvirtąjį R.Harmel ir K.Janda teiginį dėl socialinės apsaugos sistemos plėtimo / siaurinimo, socialinis aprūpinimas, nedarbo problema yra esminiai akcentai LDDP programoje. LDDP didelį dėmesį skiria socialinių paslaugų plėtojimui, valstybės paramai šeimai⁴⁴. TS(LK) pasisako už socialinės apsaugos (indėlių kompensavimas, nedarbo draudimo padidinimas) sferos plėtimą⁴⁵. LKDP remia naujų valstybinių socialinių programų kūrimą. LSDP pabrėžia, kad socialinio rėmimo programos turi būti kuriamos visoms socialiai pažeidžiamoms gyventojų grupėms⁴⁶. LCS mano, jog socialinės apsaugos programos turi būti subalansuotos, kad nemažintų mokesčių mokėtojų suinteresuotumo vystyti verslą, gamybą ar kitą pelno siekiančią veiklą. Pabrėžiama, kad "dirbantysis negali gauti mažiau pajamų, nei išlaikomasis"⁴⁷. Tad partijos požiūris atskleidžia suvokimą, kad nepaisant socialinės sferos plėtimo, ši sfera turi būti ir ribojama. Tai parodo tam tikrą egzistavusią poliarizaciją tarp partijų dėl požiūrio į socialinę apsaugą.

Religinė dimensija. LKDP pabrėžia, jog savo nuostatas grindžia Bažnyčios socialiniu mokslu bei teikia reikšmę Bažnyčios indėliui, rūpinantis visuomenės gerove⁴⁸. Tad, kaip ir 1992 m., LKDP tapatinasi su religinėmis vertybėmis. Kalbėdami apie A.Lijphart minimus klausimus, krikščionys demokratai, kaip ir prieš ketverius metus mano, kad įstatymai turi labiau apsaugoti negimusią gyvybę. Kategoriskai prieštaraujama prostitucijos legalizavimo nuostatai. 1996 m. LKDP nebesiekė iškelti valstybės ir bažnyčios santykio, kurį mėgino suaktyvinti 1992 m.

TS(LK) programoje bažnyčiai, kaip moralės sergėtojai, teikiama išskirtinė svarba. Tačiau konservatoriai nesitapatina su religinėmis vertybėmis⁴⁹. LCS pasisako už krikščioniškąsias vertybes, kurios sukuria aplinką, leidžiančią vystytis asmenybei bei visuomenei⁵⁰. LSDP dėl takoskyros programoje palaiko tuos pačius teiginius, kaip ir 1992 m.(nesikeičia net formuluotės, programoje palikti tie patys teiginiai). Tik šįkart nėra žodžio neužsimenama apie krikščioniškąsias vertybes. Akcentuojama socialdemokratiškosios vertybių sistema. Kalbama apie A.Lijphart minimus klausimus. Pasisakoma už moters laisvo pasirinkimo teisę dėl aborto, keliamas prostitucijos legalizavimo klausimas siūlant organizuoti Lietuvoje statistinę apklausą⁵¹. Takoskyra tarp LKDP ir LSDP programų yra aiškiai pastebima. Dėl tapatinimosi ar nesitapatinimosi su religinėmis vertybėmis LDDP užima pastarąją poziciją: "LDDP puoselėja <...> žmogiškąsias vertybes...". Tvirtinama, jog aktualumą įgijo abortų, žmogaus teisės gyventi ar eutanazijos reglamentavimas⁵². LKDP, LCS ir TS(LK) pozicijos yra daugiau ar mažiau išreikštos klerikalinėmis nuostatomis, LDDP ir LSDP išsako sekuliarinius teiginius.

Kultūrinė – etninė dimensija. LKDP įvardija tautinės politikos tikslą: "sutelkti tautą kaip istoriškai testinę bendruomenę jos etninėse žemėse..."⁵³. Taigi pasisakoma už kultūrinį nacionalizmą. Deklaruojama, kad reikia padėti tautinių mažumų nariams integruotis į visavertį visuomenės gyvenimą. LKDP etninių mažumų integracijos principas skiriasi nuo kitų partijų nuostatų. LCS pasisako už etninių mažumų identiteto išlaikymą⁵⁴. TS(LK) numato įgyvendinti ES šalyse pripažintus tautinių mažumų teisių apsaugos standartus. Konservatoriai deklaruoja remiantys lietuvių kultūros tradicijų plėtotę, tad užima ir kultūrinio nacionalizmo poziciją. LSDP akcentuoja etninių mažumų bendrijų kultūrinės autonomijos išsaugojimą⁵⁵. LDDP taipogi pasisako už tautinių bendrijų kultūrinę saviraišką.

Miesto – kaimo dimensija. LCS dėsto politiką ir kaimo atžvilgiu, tačiau ji vienintelė iš 5 proc. barjerą peržengusių partijų aiškiai akcentavo sostinės rėmimo aspektą. LKDP užsimena apie

kaimo socialinės infrastruktūros, ypač medicininių paslaugų kaime vystymą⁵⁶. LSDP pažymi ne tik socialinių ir medicininių paslaugų teikimo kaime plėtimo, bet ir kaimo mokyklų bei kultūros židinių išsaugojimo nuostatas. Kaip ir 1992 m., nė viena iš partijų nekvestionuoja teiginio, kad kaimas – išskirtinė ekonomikos sritis.

Užsienio politikos dimensija. Kraštinėmis jėgomis dimensijoje yra TS(LK) ir LDDP, o pagrindinis takoskyros aspektas - santykiai su Rytais. Visos partijos sutaria dėl būtinybės integruotis į euroatlantines ekonomines, politines bei saugumo struktūras, nors kairieji tai formuluoja kiek atsargiau. LDDP labiau sureikšmina santykius su Rytais, siūlydama vykdyti “subalansuotą, draugišką, lygiateisiškumo principais pagrįstą politiką Rusijos atžvilgiu”⁵⁷. TS(LK) nuomone, santykių su Rusija kryptis - bendradarbiavimas su demokratinėmis Rusijos jėgomis. LSDP, skirtingai nei 1992 m, pažymi, kad priklausomybė nuo Rytų žaliavų neigiamai veikia Lietuvos saugumą.

Postmaterialistinė - materialistinė dimensija. LDDP ekologinėms problemoms visiškai neteikia reikšmės. LSDP pasisako už griežtai apibrėžtos teisinės bazės sukūrimą aplinkos išsaugojimo sistemai. LKDP ir TS(LK) išskiria Ignalinos AE saugaus darbo ir poveikio aplinkai mažinimo užtikrinimą. LCS iškelia privataus kapitalo pasitelkimą gamtos saugos problemoms spręsti.

TS(LK) programoje pabrėžiamas Konstitucinis lyčių lygybės principas. LKDP skiria daug dėmesio šeimos klausimams, priskirdama moteris šeimos sferai. LCS siūlo priemones moterų padėčiai pagerinti, tačiau daugiausia ekonominėje sferoje. LDDP remia lyčių lygybės skatinimą. Socialdemokratams siūlo daug pirmųjų sprendimų susijusių su moterų padėties klausimais. Aplinkosaugos ir lyčių lygybės klausimai partijų programose yra labiau reiškiama nei prieš 4 metus.

2000 M. SEIMO RINKIMAI

Socioekonominė dimensija. Algirdo Brazausko socialdemokratinė koalicija siūlo stabdyti žalingą ir nemokšišką privati-

zavimą, neprivatizuoti socialinės bei gamybinės infrastruktūros, švietimo, sveikatos apsaugos, kultūros objektų⁵⁸. Tad pasisakoma už valstybinę šių objektų nuosavybę, užimant poziciją dėl pirmojo R.Harmel ir K.Janda teiginio. Kai kuriose srityse programa deklaruoja nepasitikėjimą rinkos veikimu, kai kuriose - pasisako už reguliuojamą rinką⁵⁹. Vadinasi, kalbėdama apie antrąjį R.Harmel ir K.Janda teiginį, koalicija remia vyriausybės intervencionizmo į ekonomiką didinimą. Naujosios sąjungos (NS) programoje pasisakoma už privatizavimą, tačiau deklaruojama, kad nebus atsisakoma "natūralių" monopolijų kontrolės⁶⁰. Akcentuojamas vyriausybės ekonominės kontrolės mažinimas darbo santykių srityje⁶¹. Lietuvos liberalų sąjunga (LLS) akcentuodama privatizavimą nenustato šiam procesui ribų, ketina privatizuoti ir socialinės infrastruktūros objektus⁶². Pasisakoma už valstybės funkcijų (švietimo paslaugų teikimo) privatizavimą. Tad remiamas vyriausybės ekonominės kontrolės mažinimas. TS(LK) numato visiškai arba dalinai privatizuoti strateginius objektus. Partija aiškiai deklaruoja siekį mažinti vyriausybės kišimąsi į ekonomiką.

A.Brazausko socialdemokratinė koalicija perėmė ankstesnių rinkimų LDDP ir LSDP nuostatas progresyviųjų mokesčių klausimu (dėl trečiojo R.Harmel ir K.Janda teiginio apie persikirstymą)⁶³. Mokesčių srityje takoskyra tarp koalicijos ir LLS yra gana aiški, nes pastaroji partija neremia paskirstymo mokesčiais⁶⁴.

A.Brazausko socialdemokratinė koalicija numato kaupiamųjų pensijų fondų kūrimą, garantijų gausą⁶⁵. NS pasisako už privačius pensijų fondus, veikiančius šalia socialinio draudimo, įsipareigoja didinti socialines išmokas⁶⁶. TS(LK) socialinė politika neitų beatodairiško išmokų didinimo linkme. Dar daugiau, planuojama mažinti socialinę apsaugą tam tikromis priemonėmis⁶⁷. LLS siūlo bedarbių pašalpas keisti atlyginimu už viešuosius darbus⁶⁸. Galima interpretuoti, kad tai būtų tam tikras socialinės apsaugos mažinimas. Kadangi A.Brazausko socialdemokratinės koalicijos programoje nėra nuostatų, numatančių socialinės apsaugos ribojimą, atsiranda ideologinė poliarizacija tarp partijų

dėl socialinės politikos (ketvirtasis R.Harmel ir K.Janda teiginys).

Religinė dimensija. Krikščioniškosios vertybės yra įvardijamos tikrai TS(LK) programoje⁶⁹. NS pabrėžia humaniškasias ir fundamentaliąsias vertybes. A.Brazausko socialdemokratinė koalicija pritaria socialistų Internacionalo vertybėms. LLS dalyvavimą politikoje grindžia tradicinėmis žmogiškosiomis vertybėmis. Takoskyra egzistavo tik vienu iš trijų analizuojamų aspektų. Nei dėl valstybės ir bažnyčios atskyrimo ar neatskyrimo aspekto, nei dėl A.Lijphart minimų klausimų partijos neužėmė pozicijų.

Kultūrinė – etninė dimensija. LLS užsimena apie etninių mažumų kultūros apsaugos bei integracijos į visuomenę programos skatinimą. TS(LK) deklaruoja plėtosią etnines krašto tradicijas⁷⁰. Taipogi ši partija pasisako už tautinių mažumų kultūros apsaugą. NS tarp kelių siūlomų Konstitucijos pataisų įtraukia ir nuostatas apie tautines mažumas⁷¹. A.Brazausko socialdemokratinė koalicija pasisako už tautinių bendrijų identitetą, kultūros tęstinumą⁷².

Teigti, kad egzistavo takoskyra tarp partijų, negalima, nes visos jos pasisakė už etninių mažumų tautinio identiteto išsaugojimą ir užėmė vienodą poziciją dominuojančios kultūros / tautinių mažumų kultūros sambūryje.

Miesto – kaimo dimensija. LLS pabrėžia, kad „žemės ūkis turi funkcionuoti kaip verslas“⁷³. Panašias laisvosios rinkos idėjas savo programoje dėsto ir TS(LK): „Artimiausi ir svarbiausi darbai, tai <...> įvesti <...> rinkos santykius žemės ūkyje“⁷⁴. Taigi LLS ir TS(LK) programose pirmą kartą nuo 1992 m. matome kaimo, kaip ekonomikos dalies, reikalaujančios didesnės paramos iš valstybės nei kiti ekonomikos sektoriai, statuso neigimą. Tam programiškai prieštarauja A.Brazausko socialdemokratinė koalicija ir NS vienareikšmiškai pasisakydamos už kaimo socialinės infrastruktūros išsaugojimą.

Užsienio politikos dimensija. Visos keturios partijos sutaria dėl strateginių tikslų – integracijos į Europos Sąjungą ir įstojimo į NATO. A.Brazausko socialdemokratinė koalicija tarp kaimyninių valstybių Rusiją mini kaip lygiavertę partnerę. Skirtingai

nei konservatoriai, liberalai akcentuoja gerų santykių su Rusija svarbą, kurie padėtų išlaikyti ekonominį stabilumą ir atvertų papildomų kelių Lietuvos verslininkams į Rusijos rinką. NS programoje pasisakoma už santykių su NVS valstybėmis plėtojimą bei siekiama "sudaryti geresnes sąlygas Lietuvos verslui ir finansinėms struktūroms ieškoti partnerių Rusijos ir kitų NVS šalių rinkose"⁷⁵. Toks NS, A.Brazausko socialdemokratinės koalicijos ir iš dalies LLS požiūris į santykius su Rusija bei NVS valstybėmis atskleidžia egzistavusią takoskyrą tarp šių partijų ir TS(LK), kuri neiškėlė bendradarbiavimo su Rusija ir NVS.

Postmaterialistinė - materialistinė dimensija. Takoskyros aspektai buvo aktualūs tik aplinkosaugos politikos klausimais, lyčių lygybės temos nebuvo išplėtotos. Nė žodžiu apie pastarąsias neužsimenama LLS programoje. Tik paviršutiniškai apie tai kalba ir TS(LK), jokios problemos ar siūlymai nėra paminimi. A.Brazausko socialdemokratinės koalicijos programoje pabrėžiamas valstybinės moterų - verslininkių kreditavimo programos paruošimas. NS akcentuoja palankesnių sąlygų sudarymą moterų dalyvavimui įvairiose valstybės valdymo ir partinėse struktūrose⁷⁶.

Kardinaliai besiskiriančių siūlymų dėl aplinkosaugos tarp partijų programų sunku rasti. LLS ir TS(LK) pabrėžia principo "teršėjas moka" įgyvendinimą. A.Brazausko socialdemokratinė koalicija siūlo ekonominio aplinkosaugos valdymo mechanizmo reformą. NS mano, kad reiktų efektyviau naudoti lėšas atliekoms tvarkyti.

2004 M. SEIMO RINKIMAI

Socioekonominė dimensija. Algirdo Brazausko ir Artūro Paulausko koalicijos programoje antrojo R.Harmel ir K.Janda teiginio dėl vyriausybės kišimosi į ekonomiką laipsnio požiūriu dominuoja intervencionistinės nuostatos. ES teikiamos paramos, ją paskirstant tarp kuo platesnių socialinių sluoksnių, administravimo siūlymas atitinka valstybinio reguliavimo požiūrį⁷⁷. Numatoma įvesti progresyvinius mokesčius (trečiasis R.Harmel ir

K.Janda teiginys dėl persikirstymo).

Rolando Pakso koalicija yra už įvairių konkrečių vyriausybės ekonominio reguliavimo priemonių išlaikymą ar net plėtimą. Planuojama taikyti progresyvinius mokesčius⁷⁸.

Valstiečių ir Naujosios demokratijos sąjungos (VNDS) programos akcentai – gerovė visiems, Lietuvos ekonomikos plėtra, regioninių skirtumų mažinimas, suponuoja vyriausybės intervencionizmo į ekonomiką didinimą. Pasisakoma už progresyvinius mokesčius⁷⁹.

Darbo partijos (DP) programoje žadama valstybės parama naujai besikuriančioms įmonėms⁸⁰. Todėl galima spręsti, kad DP yra už vyriausybės ekonominės kontrolės didinimą. DP taip pat kalba apie progresyvinių mokesčių įvedimą.

TS programoje akcentuojamas konkurencingas ūkis, senųjų ES narių prisivijimas, moderni žinių ekonomika. Galima jausti partijos poziciją esant už vyriausybės kišimosi į ekonomiką mažinimą. TS, kaip ir 2000 m., neremia progresyvinių mokesčių.

Liberalų ir centro sąjunga (LiCS) išskiria liberaliausias nuostatas, pasisakančias už silpną ekonominį reguliavimą. Pasisakoma už privačios iniciatyvos laisvę, ekonominės priežiūros priemonių apribojimą⁸¹. LiCS programoje siūlomas pajamų mokesčio sumažinimas visiems gyventojams, nepriklausomai nuo pajamų. Kadangi LiCS ir TS prieštarauja kitų keturių partijų siūlomam progresyvinių mokesčių įvedimui, atsiskleidžia takoskyros tarp dešinės ir kairės partijų programų aspektas.

A.Brazausko ir A.Paulausko koalicija socialinės politikos srityje (dėl 4 R.Harmelio ir K.Jandos teiginio) pasisako už didesnę persikirstymą, didesnes socialines garantijas. Jokių rinkos santykių elementų įvesti nenumatoma. DP numato plačią socialinę paramą. LiCS programoje priemonės nukreiptos ne plėsti socialinės paramos sistemą, bet didinti jos efektyvumą⁸². VNDS išskiria vaikų ir jaunimo ugdymą (įvairių išmokų didinimas) ir pensijų sistemos reformą⁸³. TS programoje siūloma visų pirma didinti minimalų gyvenimo lygį (MGL), kadangi nuo MGL dydžio priklauso socialinės išmokos⁸⁴. Labiausiai išsiskiria R.Pakso koali-

cijos siūlymas vidutinės pensijos dydį prilyginti 70-80 proc. vidutinio darbo užmokesčio. Panašų staigų pensijų padidinimą siūlo ir DP. Kadangi nė viena partija nenumato socialinės apsaugos ribojimo, takoskyrą socialinės politikos aspektu pastebėti labai sunku. Nebent kiek išsiskiria LiCS, neketinanti didinti socialinių išmokų.

Religinė dimensija. TS teigimu, jos programa paremta "krikščioniškuoju socialiniu mokymu"⁸⁵. Siūloma tariantis su Bažnyčia pasiekti, kad vis daugiau valstybės funkcijų socialinėje globoje perimtų religinės bendruomenės. Tad ši partija užima poziciją ne tik dėl religinių vertybių, bet ir dėl valstybės ir bažnyčios neatskyrimo. VNDS taipogi pasisako už krikščioniškųjų vertybių puoselėjimą, tačiau visiškai su jomis nesusitapatina. Liberalcentristai plačiau vertybinių klausimų nenagrinėja. Tai ganėtina keista, nes viena iš LiCS pirmtakių - Moderniųjų krikščionių demokratų sąjunga. Koaliciją sudariosios LSDP ir NS mini, kad gerbia pagrindines demokratines vertybes. R. Pakso koalicijos programoje tik užsimenama, kad programa grindžiama pagarba krikščioniškosioms vertybėms. DP kalba apie bažnyčios pastangų stiprinant visuomenės dorovingumą palaikymą. Tačiau to nepakanka, norint konstatuoti poziciją dėl santykio tarp valstybės ir bažnyčios.

Požiūrio į religines vertybes aspektu takoskyra egzistuoja tarp TS, VNDS ir iš dalies R. Pakso koalicijos - iš vienos pusės, bei A.Brazausko ir A.Paulausko koalicijos - iš kitos pusės. Tam tikra takoskyra išreiškiama ir valstybės bei bažnyčios santykio klausimu, nors poziciją dėl to formuluoja tik TS. Kitų penkių partijų pozicijos, tikėtina, prieštarautų TS numatomam tam tikram valstybės ir bažnyčios neatskyrimui.

Kultūrinė – etninė dimensija. Konservatoriai naudoja šūkį: "Būk labiau lietuvis". Bendras tikslas – tai tautinės kultūros stiprinimas, pasididžiavimo savo tauta ir valstybe atkūrimas⁸⁶. Apie etninių mažumų problemų sprendimą neužsimenama. VNDS remia lietuvių etninės kultūros, lietuvių kalbos apsaugą ir puoselėjimą. LiCS mini paramos Lietuvos tautinių mažumų veiklai

užtikrinimą. Nuostatas apie tautinių mažumų kultūrą, kultūrinį nacionalizmą deklaruoja R.Pakso koalicija⁸⁷. A.Brazausko ir A.Paulausko koalicijos programoje pabrėžiamas etninės kultūros plėtros valstybinės programos įgyvendinimas, etninė įvairovė. Taigi galima pastebėti tam tikrą poliarizaciją tarp TS ir VNDS - iš vienos pusės, ir LiCS - iš kitos pusės.

Miesto – kaimo dimensija. 2004 m. takoskyros raišką pastebėti sunku. VNDS akcentuojama, kad Kauno miesto ir regiono plėtra suaktyvėtų, perkėlus į Kauną dvi ministerijas – Žemės ūkio ir Aplinkos arba jų atskirus padalinius. Skiriamas dėmesys socialinės infrastruktūros išsaugojimui. Numatoma suvienodinti kaimo ir miesto paslaugų prieinamumą⁸⁸. A.Brazausko ir A.Paulausko koalicija žada remti kaimo bendruomenių parengtų projektų įgyvendinimą⁸⁹. LiCS pasisako už paramos iš ES fondų nukreipimą kaimo link. TS irgi ketina nemažą dalį ES struktūrinių fondų skirti smulkaus ir vidutinio verslo kaime plėtojimui. Tad LiCS ir TS atvirai nebeneigia kaimo, kaip išskirtinės ekonomikos dalies, statuso. R.Pakso koalicija žada plėsti kaime būtinų paslaugų tinklą. DP programoje deklaruojamos nuostatos apie valstybinės kaimo atgaivinimo programos paruošimą.

Užsienio politikos dimensija. TS išreiškia kategorišką poziciją: “kai Europoje bus daugiau Amerikos, Europoje bus mažiau Rusijos”⁹⁰. Tai - akivaizdus nusistatymas Rusijos atžvilgiu. TS siekia, kad Ukraina, Baltarusija, Moldova taptų ES ir NATO narėmis. Nors A.Brazausko ir A.Paulausko koalicijos, VNDS bei R.Pakso koalicijos programos išskiria dalyvavimą ES ir NATO institucijų veikloje, tačiau šios partijos daug palankiau žiūri į santykius su Rusija. LiCS detalizuoja Lietuvos prioritetus ES. DP programoje išdėstytos keturios nuostatos aiškiai nesuformuluoja užsienio politikos krypčių.

Postmaterialistinė - materialistinė dimensija. VNDS dalimi tapusi Naujoji demokratija savo veiklą grindė lyčių lygių galimybių gynimu, tačiau VNDS programoje akcentuojamas tik nėščiąjų moterų sveikatos priežiūros programos kūrimas⁹¹. A.Brazausko ir A.Paulausko koalicija pabrėžia nuosekliai besilai-

kysianti lyčių lygių galimybių politikos. R.Pakso koalicija siekia, kad darbo rinkoje būtų realiai užtikrintos lygios galimybės nepriklausomai nuo lyties. TS programoje lyčių lygybės problemos, kaip atskiros, nėra iškeliamos. Apie jas visiškai nekalba DP ir LiCS.

Kitas takoskyros aspektas yra aplinkosauga. Tik TS ir R.Pakso koalicija tam nesuteikia didesnės reikšmės. LiCS įsipareigoja įgyvendinti tik butiniausių ES reikalavimų minimumą. DP pabrėžia ES reikalavimų vykdymą ir ES lėšų panaudojimą, įvairių programų ar strategijų rengimą⁹². A.Brazausko ir A.Paulausko koalicijos programoje akcentuojama, kad aplinkosauga - tai ES reikalavimas, kuriam įgyvendinti reikia efektyviai pasiimti ES pinigus. VNDS numato diegti ir ekonomiškai skatinti švaresnius, aukštomis technologijomis pagrįstus gamybos būdus⁹³.

IŠVADOS

Kiekvienoje iš A.Lijphart išskirtų takoskyrų apie jų raišką 1992-2004 m. rinkimų programose galima padaryti išvadas. Per 1992 m. rinkimus daugeliu *socioekonominės* dimensijos aspektų partijos užėmė dešiniąsias nuostatas (neskaitant LSDP), todėl takoskyra buvo gana silpnai išreiškiama. Tiek per 1996 m., tiek per 2000 m. rinkimus takoskyra gilėjo, nes kairiosios ir dešinėsios partijos ėmė nuosekliau reikšti atitinkamai kairiųjų ir dešiniųjų nuostatas. Tačiau per 2004 m. rinkimus dimensija, išlikdama gerai išreiškiama, atskleidžia, jog tarp kairiųjų ekonominių teiginių reiškiųjų yra ir kai kurios dešinėsios partijos, tokios kaip R.Pakso koalicija.

Religinės takoskyros aspektus partijų programose gana lengva atrasti analizuojant 1992 m. ir 1996 m. partijų programas ypač todėl, kad tų metų rinkimuose į Seimą pateko LKDP, išreiškusi klerikalinę šios takoskyros poziciją. Jai aiškiai oponavo sekuliarinį požiūrį reiškusi senoji LSDP. 2000 m. ir 2004 m. rinkimuose takoskyrą nuostatose, susijusiose su religinėmis vertybėmis, įžvelgti kur kas sunkiau.

Į *kultūrinės – etninės* dimensijos aspektus partijos pernelyg

nesiorientavo, tad ir takoskyros iki galo neišreikštos. Nuostatos dažniausiai dėstomos dėl etninių mažumų kultūros išsaugojimo. LKDP (1992 m. ir 1996 m.), Sąjūdžio koalicija (1992 m.), TS (2004 m.) ir VNDS (2004 m.) išsiskiria kultūrinio nacionalizmo gynimu.

Aiškios *miesto – kaimo* takoskyros linijos tarp partijų nuostatų nebuvo. Kairiosios partijos labiau akcentavo kaimo socialinės infrastruktūros išsaugojimo poziciją. Dešinėsios ir centro pakraipos partijos kaimo žmonėms taip pat žadėjo paramą. Tačiau vis dėlto per 2000 m. rinkimus buvo galima įžvelgti takoskyrą dėl požiūrio į kaimą, kaip išskirtinę ekonomikos dalį, kuri per 2004 m. rinkimus susilpnėjo.

Takoskyra tarp kraštutiniuose ideologiniuose poliuose esančių Sąjūdžio koalicijos (vėliau TS) ir LDDP (vėliau LSDP) užsienio politikos dimensijoje yra pakankamai akivaizdi. Požiūris į euroatlantinę integraciją beveik sutampa, tačiau dešinėsios partijos iškelia geresnių santykių su Vakarais propagavimą bei TS atveju ir neigiamas nuostatas Rusijos atžvilgiu.

Atsiskleidžia *postmaterialistinės – materialistinės* dimensijos aktualumo didėjimo tendencija. Šios takoskyros aspektai 1992 m. partijų programose išreikšti labai menkai, tačiau 1996 m. įgijo kur kas didesnę reikšmę. 2000 m. takoskyros raiškai susilpnėjus, 2004 m. galima pastebėti jos aktualumo augimą.

SUMMARY

The Expression of Ideological Cleavages in Electoral Platforms of Lithuanian Parties in the General Elections from 1992 to through 2004

The goal of the article is to identify the salience of ideological cleavages in electoral platforms of Lithuanian parties in the general elections of 1992, 1996, 2000 and 2004. That is, the aim is to evaluate the extent of expression of these cleavages. Only few parties, that is the so-called relevant parties are analysed. The theoretical framework for this analysis is the classification of dimensions of ideology provided by Arend Lijphart. The work

of Giovanni Sartori and Ronald Inglehart is studied in the article as well.

The main conclusion is that there is a possibility for six various cleavages – socio-economic, religious, cultural-ethnic, urban-rural, cleavage of foreign policy and postmaterialist-materialist cleavage.

During the elections in 1992 the parties defended right-wing positions in most of the dimensions of socio-economic cleavage. There was no cleavage. During the elections in 1996 and in 2000 the cleavage deepened because the parties began to express their right-wing or left-wing inclinations more clearly. On the other hand, during the elections of 2004 the cleavage remained but the ideological rigidity changed for the worse: some right-wing parties, namely the coalition of Rolandas Paksas, adopted left-wing attitude.

Religious cleavage was salient during the elections in 1992 and in 1996 because the Christian Democrats succeeded to win the seats following clerical strategy. Their opponents were the Social-Democrats which defended secular positions. However, the elections of the year 2000 and the year 2004 proved the decline of the longstanding cleavage.

Two aspects could be analyzed with respect to the cultural-ethnic cleavage: dominant culture vs. minority culture and nationalism vs. cosmopolitanism. Lithuanian parties always agitated for preservation of the culture of national minorities. Nevertheless some manifestoes evoked the nationalist movements as well: the Christian Democrats in 1992 and 1996, Sajudis coalition in 1992, the Homeland Union in 2004 and the Peasants' and New Democracy Party in 2004 may be mentioned with reference to this fact.

Positions of the relevant parties on the urban-rural level were quite similar: their main goal was defense of the rural social infrastructure. But during the elections of 2000 the Homeland Union (The Lithuanian Conservatives) and the Liberal Union tried to negate the status of the countryside as the exceptional

sector of economy. During the elections of 2004 such a radical claim was abandoned by the parties.

The analysis of the cleavage of foreign policy proved that there was consensus among the parties regarding the euroatlantic integration. However, there was one aspect on which the parties disagreed – it was relations with Russia. Homeland Union was the most skeptical as far as the relations with this Lithuanian neighbor are concerned.

The salience of the postmaterialist-materialist cleavage fluctuated over time. The cleavage had been quite non-existent during the elections in 1992 but it deepened during the elections in 1996. The elections of 2000 witnessed the decline of the cleavage, it re-emerged, however, in 2004.

NUORODOS

¹ G.Sartori. The Sociology of Parties: A Critical Review. Peter Mair (ed.). *The West European Party System*. Oxford readings in politics and government, Oxford: Oxford University Press, 1990, p. 176.

² J.LaPalombara. *Politics within Nations*. (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1974), p. 535. Nurod. pagal: A.Lijphart, Dimensions of Ideology in European Party Systems. *The West European Party System*, p. 253.

³ A.Lijphart, Op. cit., p. 254.

⁴ Ten pat.

⁵ J.Novagrockienė. Politinių partijų ir partinių sistemų analizės metodologiniai pagrindai, - A.Jankauskas, E.Kūris, J.Novagrockienė (sud.), *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema*. Kaunas: Naujasis lankas, 1997, p. 27.

⁶ S.M.Lipset, S.Rokkan. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. *The West European Party System*. p. 91-105.

⁷ A.Lijphart, Op. cit. p. 254.

⁸ R.Harmel, K.Janda. *Comparing Political Parties*. Washinton, DC: American Political Science Association, 1976,p. 35. Nurod.

pagal: A.Lijphart, Op. cit. p. 256.

⁹ R.Inglehart. From Class-Based to Value-Based Politics. *The West European Party System*. p. 267-268.

¹⁰ D.Campus. *Party System Change and Electoral Platforms: a Study of the Italian Election. – Modern Italy*, 2001, Vol. 6, No. 1. p. 8. (EBSCO duomenų bazė – <http://search.epnet.com>).

¹¹ Lijphart A., Op. cit., p. 259.

¹² S.M. Lipset, S.Rokkan, Op. cit.p. 101.

¹³ M.Jurkynas, Politinio konflikto kaita ir takoskyros, - A.Jankauskas (sudar.), *Lietuva po Seimo rinkimų 2000, – 2001*. p. 30.

¹⁴ Ten pat p. 263.

¹⁵ R.Inglehart. The Nature of Value Change. *The West European Party System*. p. 247-251.

¹⁶ Sąjūdžio koalicijos programinis manifestas. *Lietuvos aidas*, 1992, rugsėjo 26 d., p.5.

¹⁷ Lietuvos demokratinės darbo partijos programinės nuostatos rinkimams į Seimą. *Tiesa*, 1992, Nr. 196, p. 5, Lietuvos demokratinės darbo partijos rinkimų į Seimą programa. Darbas, darna, dora. *Tiesa*, 1992, Nr. 189, p. 3.

¹⁸ Lietuvos socialdemokratų partijos ir Nuosaiikiųjų krikščionių demokratų rinkimų programa, *Lietuvos žinios*, 1992, Nr. 75, p. 2.

¹⁹ *Lietuvos demokratinės darbo partijos programinės nuostatos rinkimams į Seimą*, p. 5, *Lietuvos socialdemokratų partijos ir Nuosaiikiųjų krikščionių demokratų rinkimų programa*, Nr. 75. p. 2

²⁰ Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa. *Apžvalga*, 1992, spalio 9-16 d., Nr. 40, p. 5.

²¹ *Lietuvos demokratinės darbo partijos programinės nuostatos rinkimams į Seimą*. P. 5.

²² *Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa*, p. 5.

²³ Lietuvos socialdemokratų partijos ir Nuosaiikiųjų krikščionių demokratų rinkimų programa, *Lietuvos žinios*, 1992, rugsėjo 12-15 d., Nr. 73-74, p. 5-8.

²⁴ *Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa*, p. 4.

²⁵ Sąjūdžio koalicija „Už demokratinę Lietuvą“. *Lietuvos aidas*,

1992, rugsėjo 23 d., p.5.

²⁶ *Lietuvos socialdemokratų partijos ir Nuosaikiųjų krikščionių demokratų rinkimų programa*, Nr. 73-74, p. 2.

²⁷ *Lietuvos demokratinės darbo partijos programinės nuostatos rinkimams į Seimą*, p. 3.

²⁸ *Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa*, p. 4.

²⁹ *Lietuvos socialdemokratų partijos ir Nuosaikiųjų krikščionių demokratų rinkimų programa*, Nr. 73-74, p. 2.

³⁰ *Lietuvos demokratinės darbo partijos programinės nuostatos rinkimams į Seimą*, p. 6.

³¹ Ten pat.

³² *Lietuvos socialdemokratų partijos ir Nuosaikiųjų krikščionių demokratų rinkimų programa*, *Lietuvos žinios*, 1992, Nr. 75, p. 3.

³³ Ten pat, p. 3-4.

³⁴ *Sąjūdžio koalicijos programinis manifestas. Lietuvos aidas*, 1992, rugsėjo 26 d., p.5.

³⁵ *Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa*, p. 4-5.

³⁶ *Lietuvos socialdemokratų partijos ir Nuosaikiųjų krikščionių demokratų rinkimų programa*, Nr. 73-74, p. 7.

³⁷ *Lietuvos sėkmė. Tėvynės sąjungos (Lietuvos konservatorių) 1996 m. Seimo rinkimų programa*, Vilnius: Gironda, 1996, p. 3.

³⁸ Ten pat, p. 13.

³⁹ *Tarnauti Lietuvai. Lietuvos krikščionių demokratų partijos rinkimų programa*, Vilnius: Judex, 1996, p. 11-14.

⁴⁰ *Su darbu, darna ir dora – į XXI amžių. LDDP rinkimų programa*, Vilnius: Vilspa, 1996, p. 12-13.

⁴¹ *Lietuvos socialdemokratų partijos rinkimų į Seimą programa (1996-2000 m.). Už darbą, tiesą, teisingumą. Lietuvos žinios*, 1996, p. 44-45.

⁴² *Lietuvos ūkio modernizavimo principai. Lietuvos centro sąjungos rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą 1996 m. programa*, <http://www.centre.lt/programiniai.1996sr.phtml>, žiūrėjimo data – 2004 spalio 15 d.

⁴³ Ten pat, *Mokesčių sistemos tobulinimas*.

⁴⁴ *Su darbu, darna ir dora – į XXI amžių. LDDP rinkimų progra-*

ma. p. 7-9.

⁴⁵ Lietuvos sėkmė. Tėvynės sąjungos (Lietuvos konservatorių) 1996 m. Seimo rinkimų programa, p. 22-24.

⁴⁶ Lietuvos socialdemokratų partijos rinkimų į Seimą programa (1996-2000 m.). p. 28-31.

⁴⁷ Užimtumas ir socialinė rūpyba. Lietuvos centro sąjungos rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą 1996 m. programa.

⁴⁸ Tarnauti Lietuvai. Lietuvos krikščionių demokratų partijos rinkimų programa. p. 1-4.

⁴⁹ Lietuvos sėkmė. Tėvynės sąjungos (Lietuvos konservatorių) 1996 m. Seimo rinkimų programa. - p. 4.

⁵⁰ Švietimas – prioritetinga valstybės politikos sritis. Lietuvos centro sąjungos rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą 1996 m. programa.

⁵¹ Lietuvos socialdemokratų partijos rinkimų į Seimą programa (1996-2000 m.), p. 18-19.

⁵² Su darbu, darna ir dora – į XXI amžių. LDDP rinkimų programa. p. 14.

⁵³ Tarnauti Lietuvai. Lietuvos krikščionių demokratų partijos rinkimų programa, p. 22-23.

⁵⁴ Tautinių mažumų problemos. Lietuvos centro sąjungos rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą 1996 m. programa.

⁵⁵ Lietuvos socialdemokratų partijos rinkimų į Seimą programa (1996-2000 m.), p. 27.

⁵⁶ Tarnauti Lietuvai. Lietuvos krikščionių demokratų partijos rinkimų programa. p. 17.

⁵⁷ Su darbu, darna ir dora – į XXI amžių. LDDP rinkimų programa. p. 15.

⁵⁸ A.Brazausko socialdemokratinės koalicijos „Veikime kartu“ programinės nuostatos, Vilnius: Varosa, 2000, p. 3.

⁵⁹Ten pat, p. 3-5.

⁶⁰ Naujoji sąjunga (socialliberalai). Programa, Vilnius: 2000, p. 34-36.

⁶¹ Ten pat, p. 28, 31-35.

⁶² Lietuvos liberalų sąjungos 2000 metų Seimo rinkimų progra-

ma *“Lietuvos kelias”*, Vilnius: 2000, p. 19.

⁶³ A.Brazausko socialdemokratinės koalicijos *“Veikime kartu”* programinės nuostatos, p. 3.

⁶⁴ Lietuvos liberalų sąjungos 2000 metų Seimo rinkimų programa *“Lietuvos kelias”*, p. 18-19.

⁶⁵ A.Brazausko socialdemokratinės koalicijos *“Veikime kartu”* programinės nuostatos, p. 6.

⁶⁶ Žr. *Naujoji sąjunga (socialliberalai). Programa*, p. 37-31.

⁶⁷ Sodros biudžeto būklės gerinimas. *Naujas vėjas. Tėvynės sąjungos (Lietuvos konservatorių) programa. Lietuvos Respublikos 2000 metų Seimo rinkimai*, http://www3.lrs.lt/n/rinkimai/20001008/prog_tslk.doc, žiūrėjimo data – 2004 spalio 15 d.

⁶⁸ Lietuvos liberalų sąjungos 2000 metų Seimo rinkimų programa *“Lietuvos kelias”*, p. 34-35.

⁶⁹ Mūsų vertybės. *Naujas vėjas. Tėvynės sąjungos (Lietuvos konservatorių) programa. Lietuvos Respublikos 2000 metų Seimo rinkimai*.

⁷⁰ Ten pat.

⁷¹ *Naujoji sąjunga (socialliberalai). Programa*, p. 51.

⁷² A.Brazausko socialdemokratinės koalicijos *“Veikime kartu”* programinės nuostatos, p. 7-8.

⁷³ Lietuvos liberalų sąjungos 2000 metų Seimo rinkimų programa *“Lietuvos kelias”*, p. 30-31.

⁷⁴ *“Pagrindinės Lietuvos proveržio kryptis”*, *Naujas vėjas. Tėvynės sąjungos (Lietuvos konservatorių) programa. Lietuvos Respublikos 2000 metų Seimo rinkimai*.

⁷⁵ *Naujoji sąjunga (socialliberalai). Programa*, p. 48-49.

⁷⁶ A. Brazausko socialdemokratinės koalicijos *“Veikime kartu”* programinės nuostatos, p. 4-5.

⁷⁷ Ūkio politika. *A. Brazausko ir A. Paulausko koalicijos “Už darbą Lietuvai” 2004 m. Seimo rinkimų programa*, <http://www.lsdpl.lt/index.php?-515737234>, žiūrėjimo data – 2004 spalio 15 d.

⁷⁸ *Rolando Pakso koalicijos “Už tvarką ir teisingumą” programa*, <http://www.lsdpl.lt/list.php?strid=1266&id=2047>, žiūrėjimo

data – 2004 spalio 15 d.

⁷⁹ “Mokesčiai ir biudžetas”, *Valstiečių ir Naujosios demokratijos partijų sąjungos (VNDS) rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą programa*, http://www.vnds.lt/att_files/14_157_8107.doc, žiūrėjimo data – 2004 spalio 15 d.

⁸⁰ *Darbo partijos rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą programa*, Vilnius: 2004, p. 3.

⁸¹ Ekonomika. *Liberalų ir centro sąjungos 2004 m. rinkimų į Seimą programa “Už Lietuvą, kurioje gera visiems”*, <http://www.lics.lt/lt.php/dokumentai/47>, žiūrėjimo data – 2004 spalio 15 d.

⁸² Ten pat.

⁸³ Socialinė gerovė. *Valstiečių ir Naujosios demokratijos partijų sąjungos (VNDS) rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą programa*.

⁸⁴ *Į sėkmės Lietuvą. Nauja sutartis su Lietuva. Konservatyviosios programos principinės nuostatos*, p. 18-19.

⁸⁵ Ten pat, p. 11, 14-15.

⁸⁶ Ten pat, p. 17-18.

⁸⁷ *Rolando Pakso koalicijos “Už tvarką ir teisingumą” programa*.

⁸⁸ Kaimo ir žemės ūkio plėtra. *Valstiečių ir Naujosios demokratijos partijų sąjungos (VNDS) rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą programa*.

⁸⁹ Žemės ūkis ir kaimo plėtra. *A.Brazausko ir A.Paulausko koalicijos “Už darbą Lietuvai” 2004 m. Seimo rinkimų programa*.

⁹⁰ *Į sėkmės Lietuvą. Nauja sutartis su Lietuva. Konservatyviosios programos principinės nuostatos*, p. 32.

⁹¹ Parama šeimai. *Valstiečių ir Naujosios demokratijos partijų sąjungos (VNDS) rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą programa*.

⁹² *Darbo partijos rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą programa*, p. 5.

⁹³ Aplinkosaugos politika. *Valstiečių ir Naujosios demokratijos partijų sąjungos (VNDS) rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą programa*.